

Faiq Ələkbərli
AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

III Yazı

Azərbaycandan ayrı salınan Naxçıvanın taleyində isə Türkiyə həlledici rol oynadı. Naxçıvanı "Türk qapısı" adlandırılan Atatürk Türkiyəsinin danışıqlarda Azərbaycanı müdafiə etməsi Naxçıvan məsələsinin taleyini həll etdi. Belə ki, Türkiyə öz qoşunlarını Naxçıvandan o şərthə çəkməyə razı oldu ki, Rusiya Naxçıvanın Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi olması ilə razılaşsın. Buna uyğun olaraq 1921-ci il martın 16-da Rusiya ilə Türkiyə arasında Moskvada dostluq müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin 3-cü maddəsinə görə, Naxçıvan Azərbaycanın tərkibində qalırdı və Azərbaycan onu üçüncü dövlətə güzəştə getməməli idi. Moskva müqaviləsinin şərtləri daha da konkretləşdirmək məqsədilə 1921-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında Türkiyənin Qars şəhərində kofrants çağırıldı. 1921-ci il 13 oktyabr Qars müqaviləsinin 5-ci maddəsi və üçüncü əlavəsi Naxçıvan məsələsinə həsr olunmuşdu. Burada onun sərhədləri və gələcək statusları qəti şəkildə müəyyənləşdirildi. Müqavilənin ən əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də onun müddətsiz imzalanması idi. 1923-cü il dekabrın 31-də Azərbaycan SSR MİK Naxçıvan diyarının Azərbaycan SSR tərkibində Naxçıvan MSSR-ə çevirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. 1924-ci il yanvarın 8-də Zaqafqaziya MİK Naxçıvan diyarının Azərbaycan SSR tərkibində Naxçıvan MSSR elan etdi.

Eyni zamanda, Ermənistan Dağlıq Qarabağ iddialarından da əl çəkilmirdi. 1921-ci il iyunun 19-da Ermənistan SSR XKS sədri A.Mıyansikovun bəyanatı ilə "Dağlıq Qarabağ" Ermənistanın ayrılmaz tərkib hissəsi elan edildi. Ermənistan SSR-nin Dağlıq Qarabağda fəvqalədə nümayəndəsi təyin olunmuş Mravyan N.Nərimanovun etirazları sayəsində iyunun 27-də geri çağırıldı. 2 1921-ci il iyunun 27-də AK(b)P MK özünün siyasi və təşkilati bürolarının birgə iclasında Ermənistanın Qarabağın yuxarı his-

RK(b)P Qafqaz bürosu tərəfindən 1921-ci il iyunun 5-də Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-nin tərkibində inzibati mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla geniş vilayət muxtariyyəti statusu verildi. Bu qərar 1923-cü il iyunun 27-də RK(b)P Cənubi Qafqaz Ölkə Komitəsinin plenumunda təsdiq olundu. Azərbaycan MİK-i 1923-cü il 7 iyul tarixli qərarı ilə Azərbaycan SSR-nin tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) yaradıldığını elan etdi.

Azərbaycanın formal müstəqilliyini də qəsb etməklə, milli müqavimət hərəkatlarını boğmaqla yanaşı, onun torpaqlarını Ermənistan, Gürcüstan və Dağıstana hədiyyə edən Sovet Rusiyası iqtisadi sahədə də tam ağa-lıq edirdi. Əvvəlcə Azərbaycanda hər-

1920-ci illərin 2-ci yarısından başlayaraq Azərbaycanda da xalq təsərrüfatını bütün sahələrinin sosialistcəsinə yenidən qurulmasına başlandı. Sənayeləşdirmə, kollektivləşdirmə, mədəni quruculuq, idarəçilikdə sət mərkəzləşmə, kommunist partiyasının ağalığının bərqərar edilməsi yenidənqurmanın başlıca istiqamətləri idi. "1926-cı il fevralın 3-də Q.Musabəyov (sədr), H.Sultanov, D.Bün-yadzadə və başqalardan ibarət Sənayeləşdirmə Komissiyası yaradıldı". "4 Mərkəz fərdi kəndli təsərrüfatlarının kollektivləşdirilməsinə 1933-cü ilədək vaxt versə də, Azərbaycan rəhbərliyi ellik kollektivləşdirməni 1930-cu ilin yazına kimi başa çatdırmağı qərara aldı. Buna görə də 1928-ci ilin ortalarından başlayaraq bütün SSRİ-

sələrinin gücü ilə bu narazılıq üsyanlarını qan içində boğub, sağ qalanları isə "hərbi əsir" adı ilə BSİ-nin (QPU), Fövqalədə Üçlüklərin sərəncamına verdi".

Rus bolşeviklər bütün kəndli çıxışlarını, üsyanları və qaçaq hərəkatlarını "müsavətçilik" kimi qiymətləndirir və onlara amansız divan tuturdular. Bunun nəticəsində 1930-1931-ci illərdə minlərlə azərbaycanlı-türk bolşevik zülmündən qurtulmaq üçün Güney Azərbaycana və Türkiyəyə üz tutdular. Çünki kolxozlar əmək düşərgələri ni xatırladı, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə ziddiyyət təşkil edirdi. Bununla da 1930-cu illərin ortalarından başlayan sosialistcəsinə yenidənqurmaların başlıca nəticəsi olaraq Azərbaycanda da Stalin modeli

yanətdə, "əksinqilabi" və "casusluq" fəaliyyətində günahlandırılırdılar. Elə həmin il Şamaxıda başda H.Sultanov olmaqla bir qrup kommunist və bitərəf mühakimə olundu. 1937-ci ildə Azərbaycanın minlərlə ziyalı, o cümlədən H.Cavid, M.Müşfiq, Ə.Nəzmi, Ə.Cavad, T.Şahbazi, S.Mümtaz, S.Hüseyn, B.Talıblı, Ə.Razi, B.Çobanzadə və başqaları xarici dövlətlərə, xüsusilə də Türkiyəyə casusluqda, millətçilikdə, pantürkizmdə günahlandırılaraq repressiya edildilər. "1934-1938-ci illərdə Azərbaycanda 27.458 nəfər repressiyaya məruz qalmışdı ki, onların arasında din xadimləri də az deyildi".⁷ Repressiya illərində Azərbaycanın 51 rayonundan 31-nin Xalq Daxili İşlər Komissarlığı rayon şöbələrinin rəisi erməni idi.

Sovetlər Birliyi dövründə Quzey Azərbaycanda milli məsələ: türkçülük və azərbaycançılıq

bi kommunizm siyasətinə uyğun olaraq ərzaq sapalağı tətbiq edən, ancaq bunu uğursuzluğundan sonra onu qismən aradan qaldırıb, 3 onun əvəzinə könlüüllü yığılan çanaq vergisini həyata keçirən Sovet Rusiyası yalnız 1922-ci ilin yazından etibarən çanaq vergisini ərzaq vergisi ilə əvəz etdi. Beləliklə, Sovet Azərbaycanında da əməli olaraq yeni iqtisadi siyasətə (YİS) keçən Sovet Rusiyasının bu planı ərzaq vergisinin tətbiqini, ticarət azadlığını, icarə sistemini, müştərk müəssisələrinin yaradılmasını, xarici konsessiyaya yol verilməsini, kooperasiya, bank və kredit şəbəkəsinin yaradılmasını nəzərdə tutdu. YİS dövründə xüsusi diqqət yetirilən sahə

də ocluğu kimi, Azərbaycanda da kolxoz təşkilatını "sürətləndirilir", hətta açılacaq qorxuluq tətbiq etmək hallarına yol verildi.⁵ Respublikada yüz minlərlə "qolçomaq", vətəni kəndliləri məhv edilir, ya da sürgünə göndərilirdi.

Kolxoz quruculuğundakı əyintilər, özbaşınalıqlar kəndlilərin narazılığına səbəb olurdu. 1930-cu ilin əvvəllərində kollektivləşdirməyə qarşı Şəki-Zaqatala mahalında, Naxçıvanda, Xızı dairəsində, Şəmkirin Bitdili kəndində, Cəbrayıl qəzasının Sirik kəndində üsyanlar baş verdi. Samux, Qazax, Qarabağ, Goranboy, Tovuz bölgələrində kollektivləşdirməyə qarşı qaçaq dəstələri də mübarizə aparırdı. Ancaq

totalitar sosializm cəmiyyəti quruldu. Xüsusi mülkiyyət tamamilə ləğv olundu və ictimai mülkiyyət yarandı. Kapitalistlər, "qolçomaq"lar, ortabablar, təcirlərin sıradan çıxarılması ilə guya, sosializm cəmiyyətinin qurulması əsasən başa çatdı. Başqa sözlə, heç kimin özününkü saymadığı mülkiyyətə ziddiyyət yaranması və bazar iqtisadiyyatına son qoyulması fonunda kütələrdə zərən bərabərçilik psixologiyası formalaşdırılmağa başlandı. Sosialistcəsinə yenidənqurmanın başlıca siyasi nəticəsi isə sət mərkəzləşdirilmiş yarı avtoritar, yarı totalitar imperiyanın yaradılması oldu.

Bütün bunlar 1936-cı il dekabrın 5-də qəbul olunmuş SSRİ-nin yeni konstitusiyasında təsbit olunması ilə Azərbaycanın da daxil olduğu ZSFSR ləğv olundu və Azərbaycan birbaşa SSRİ-nin tərkibinə daxil edildi. SSRİ konstitusiyası əsasında 1937-ci il martın 10-da Azərbaycan SSR-də də yeni konstitusiyaya qəbul olundu.

Azərbaycanda avtoritar rejim açıqfikirli, istedadlı, qabaqcıl ziyalılara, partiya və dövlət xadimlərinə qarşı kütləvi repressiyalar (lat. "repressio" - əzilmə, təzyiqləndirilmə) başladı. Cəza orqanlarında işləyən Sumbatov-Topuridze, Qırıqoryan, Markaryan, Malyan və başqa ermənilərin vasitəsilə on minlərlə azərbaycanlı məhv edildi və ya sürgünə göndərildi. 1937-ci ildə R.Axundov, Ə.Qarayev, S.M.Əfəndiyev, Q.Musabəyov, Q.Vəzirov, D.Bün-yadzadə kimi partiya xadimləri güllələndilər. Onlar xalqa "xə-

Bu dövrün ən faciəli hadisələrindən biri də azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan kütləvi surətdə qovulması idi. 1937-1938-ci illərdə on minlərlə azərbaycanlı ermənilərin təqibləri və təhqirləri nəticəsində öz ata-baba yurdlarını tərk etməyə məcbur oldular. Üstəlik, belə bir şəraitdə, Sovet Rusiyası və onun tərkibində zorla olan digər dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan SSR II Dünya müharibəsi (1939-1945) ilə üz-üzə qaldı. II Dünya müharibəsi dövründə Azərbaycan özünün sərvətləri, Qərb-Şərq arasındakı əlverişli coğrafi mövqeyinə görə Almaniyanın işğalçılıq planında xüsusi yer tuturdu. Rozenberqin "Qafqazın idarə olunması planı"na görə, ilk vaxtlar Azərbaycanda "Komissarlıq" adlanan idarə forması yaradılmalı və o, iqtisadiyyatı Tiflisdə yerləşən Qafqaz reykomissarlığına tabe olmalı idi. SSRİ üzərində qələbədən sonra Almaniya türk xalqları yaşayan ərazilərdə "Böyük Türküstan" dövlətinin yaradılmasını planlaşdırırdı. II Dünya müharibəsi illərində Almaniyanın Qafqazla bağlı "Edelveys" planına görə, Bakı 1942-ci ilin sentyabrın 25-dək tutulmalı idi.

ABŞ və İngiltərənin Qafqazla bağlı "Vilvet" planına görə, Sovet ordusu Qafqazdan çıxarılıb Stalinqrada aparılmalı, Qafqazda isə almanlara qarşı ingilis-amerikan qüvvələri vuruşmalı idi. Onlar bu üsulla Qafqazı SSRİ-dən ayırmaq istəyirdilər. Azərbaycanlılara çox da etibar etməyən Sovet rəhbərliyi Azərbaycan əhalisini zorla Orta Asiyaya və Qazaxistana köçürmək istəyirdi. Ancaq M.C. Bağırov gətirdiyi tutarlı dəlillərlə Stalini bu fikrindən daşındıra bilmişdi.

Müharibənin ilk günlərindən Azərbaycan xalqı da SSRİ-nin tərkibindəki başqa xalqlarla birlikdə Almaniya qarşı müharibəyə cəlb olundu. 1941-ci ildə azərbaycanlılardan ibarət 77-ci, 402-ci və 223-cü, 1942-ci ildə 416-cı və 271-ci milli atıcı diviziyaları yaradıldı. Bu diviziyalar müharibədə bir çox qəhrəmanlıqlar göstərərək yüksək hərbi mükafatlara layiq görülmüşlər. Ümumiyyətlə, müharibəyə gətirilmiş 640 min nəfər azərbaycanlıdan 300 mindən çoxu həlak olmuşdu.

1945-ci il mayın 8-də Almaniya danışıqsız təslim oldu və 9 may SSRİ tarixinə Qələbə günü kimi daxil oldu. II Dünya müharibəsi isə sentyabrın 2-də Yaponiyanın təslim olması ilə başa çatdı. SSRİ və müttəfiqləri müharibədən qələbə ilə çıxdı.

Bu dövrün ən faciəli hadisələrindən biri də azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan kütləvi surətdə qovulması idi. 1937-1938-ci illərdə on minlərlə azərbaycanlı ermənilərin təqibləri və təhqirləri nəticəsində öz ata-baba yurdlarını tərk etməyə məcbur oldular. Üstəlik, belə bir şəraitdə, Sovet Rusiyası və onun tərkibində zorla olan digər dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan SSR II Dünya müharibəsi (1939-1945) ilə üz-üzə qaldı. II Dünya müharibəsi dövründə Azərbaycan özünün sərvətləri, Qərb-Şərq arasındakı əlverişli coğrafi mövqeyinə görə Almaniyanın işğalçılıq planında xüsusi yer tuturdu. Rozenberqin "Qafqazın idarə olunması planı"na görə, ilk vaxtlar Azərbaycanda "Komissarlıq" adlanan idarə forması yaradılmalı və o, iqtisadiyyatı Tiflisdə yerləşən Qafqaz reykomissarlığına tabe olmalı idi.

səsinə iddialarını rədd etdi. Ancaq RK(b)P-nin Qafqaz bürosu 1921-ci il 4 iyul tarixli plenumunda Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-nin tərkibinə daxil edilməsi haqqında qərar çıxardı. Bu ədalətsiz qərara plenumda iştirak edən N.Nərimanov qəti etiraz etdi.

neft sənayesi idi. YİS nəticəsində 1925-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatında müəyyən canlanma baş verdi ki, ancaq bu, uzun sürmədi. 1930-cu illərin ortalarına kimi nəzərdə tutulmuş YİS-in 1926-cı ildən təcridən ləğvinə başlandı.

hökumət qüvvələri hərbi gücdən yararlanmaqla qaçaq hərəkatını çox amansızlıqla məhv edirdi. "Rəsmi dairələr üsyançıların hamısına "bandit" "silahlı qolçomaq dəstələri" və buna bənzər ad qoyub, hökumət möhkəm silahlanmış müntəzəm ordu his-